

5. Руккас А. Участь українців-контрактних офіцерів польської армії у вересневій кампанії 1939 р. // Київська старовина. - 2002. - №3. - С. 90-102.
6. Український історичний журнал. - 1991. - №9. - С. 35.
7. Agresja sowiecka na Polską w świetle dokumentów 17 września 1939 r. Działania wojsk Frontu Ukraińskiego, t. 2, red. nauk. S. Jaczyński. - Warszawa, 1996.- 196 s.
8. Buchało H., Ukraińcy w Polskich Siłach Zbrojnych w czasie II wojny światowej, [w:] «Polska-Ukraina: trudne pytania», t. 9; Materiały IX międzynarodowego seminarium Historycznego Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej,
9. Warszawa, 6-10 listopada 2001, red. R. Niedzielko.-Warszawa, 2002.- 196 s.
10. Centralne Archiwum Wojskowe, sygn. VIII.800.20.6, k. 76.
11. CAW, sygn. VIII.20.288, k. 81, 97.
12. CAW, sygn. VIII.800.20.303, k. 100.
13. CAW, sygn. VIII.800.20.233, k. 102;
14. CAW, sygn. VIII.800.20.189, k. 148.
15. CAW, sygn. VIII.800.20.46, k. 157.
16. Drymmer W.T. W służbie Polsce.-Warszawa: Gryf, 1998.-349 S.
17. Głowacki A. Sowietci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939-1941.- Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1997.- 695 s.
18. Katyń. Starobielsk, Ostaszków, Kozielsk. Najnowsze dokumenty NKWD, red. J. Bielecki.- Paris: Tumor, 1990.- 675 s.
19. 18. Katyń. Dokumenty zbrodni. Jeńcy nie wypowiedzianej wojny, sierpień 1939 – marzec 1940.- Warszawa: Egros, 1995.- 450 s.
20. 19. Katyń. Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały archiwalne przekazane Polsce 14 października 1992 r.- Warszawa: MON, 1992.- 430 s.
21. Z archiwów sowieckich. Armia Polska w ZSSR. 1941-1942, oprac. W. Materski.- Warszawa: ZIK, 1993-201 s.

УДК [930.2:070]:355.01.355.01»1939/1945»

Л. Головата

УКРАЇНСЬКИЙ ЛЕГАЛЬНИЙ ВИДАВНИЧИЙ РУХ У СТРУКТУРІ ДОСЛІДЖЕНЬ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Сучасні вітчизняні дослідники назагал одностайні в оцінках радянської історіографічної спадщини у проблематиці Другої світової війни. З одного боку визнається, що вона залишається джерелом емпіричного матеріалу, передусім в аспекті військово-політичному, якому присвячено багатотомні видання, численні монографії, збірники документів, мемуари, науково-популярні й літературно-художні твори, з іншого – що позначена негативним впливом офіційних ідеологічних чинників, глорифікаційними акцентами, які обмежили й надовго zdeformували опанування цього утинку української історії, однак на сьогодні їх zdeбільшого вже можна вважати подоланими. Ось як зафіксував зміни вчений, що безпосередньо спричинився до зламу офіційних шаблонів, наполегливо, подекуди емоційно протидіючи їхньому безкритичному експлуатуванню в наукових студіях і намагаючись знайти збалансований підхід у висвітленні гострих питань Другої світової війни: «Сьогодні під тиском інформаційної лавини розвалюються беззастережні й непохитні, як здавалося донедавна, історіографічні постулати, що десятками років вважалися єдиноправильними і не підлягали ніякому критичному переглядові. Міцно змонтовані у цільну конструкцію історіографічних обґрунтувань «загального історичного процесу», вони подавалися так, щоб у необізнаній людини не залишалося жодних сумнівів у їх невідворотності та безальтернативності. Нині ця конструкція рухнула. Щоб виправити становище в історіографії, необхідно рішуче відмовитися від наслідків заідеологізованості й заполітизованості історичних знань. Лише за цих умов можуть бути подолані такі прищеплені історичній науці болячки, як кон'юнктурщина й славослів'я, апологія і тенденційність, тобто вади, що зумовили зниження її авторитету в народі і змушують частину розчарованих офіційною історіографією читачів шукати відповіді на численні запитання у сумнівних працях непрофесійних істориків та журналістів»¹.

¹Коваль, М. Друга світова війна та історична пам'ять // Український історичний журнал. – 2000. – Вип. 4. – С. 14.

Тепер і справді існує менше підстав нарікати на ідеологічну вмотивованість публікацій чи запушеність окремих тематичних напрямів, чому протидіють інституційне забезпечення проблематики (діяльність окремого академічного підрозділу – відділу історії України періоду Другої світової війни при Інституті історії України), випуск низки спеціалізованих видань, серій («Сторінки воєнної історії України», «Україна. Друга світова війна. 1939–1945»), поява регулярних тематичних рубрик в науковій періодиці (зокрема, до ювілейних дат), узагальнювальних праць (книжок і підсумкових статей), спрямованих на оновлення концепції війни, створення її синтетичного образу, вивчення місця України в історії періоду, проведення конференцій та, що не менш важливо, наставлення науковців на відсторонене від кон'юнктурних політичних віянь опанування нововиявлених джерел.

Із розширенням сучасною українською історіографією меж досліджень посилюється інтерес як до вузлових аспектів Другої світової війни – геополітичних, демографічних, воєнних, що супроводжується переглядом застарілих оцінок, так і до тих сторін, котрі раніше були згори зумисне виведені за межі об'єктного поля (повсякденне життя різних суспільних прошарків на окупованих німцями територіях, екстермінація великих груп цивільного населення і військово-полонених, депортації народів, український самостійницький рух, доля людини і її індивідуальна поведінка в боротьбі за існування, співпраця з нацистами, її типи й мотиви, ідейні й морально-психологічні аспекти і т. п.). Усі ці грані вимагали нових інтенсивних пошуків в розсекречених архівах, унаслідок яких виявлено й опрацьовано колосальний фактологічний (подієвий, статистичний, біографічний) матеріал. Однак джерельну базу досліджень ще довго не можна буде вважати до кінця сформованою.

Попри появу великого корпусу публікацій, історіографія культурної проблематики воєнної доби виступає все ще як порівняно скромний дослідницький пласт, а становище культури й сам культурний доробок досі перебувають поза системним вивченням. Цю диспропорцію підтвердив, зокрема, *Олександр Лисенко*, виходячи з історіографічного аналізу поточного (за десятиріччя) стану опрацювання історії Другої світової війни, впливу тенденцій у державному, суспільному житті на дослідницьку сферу, структури сучасного потоку публікацій і його домінуючих проблем, на основі чого дійшов висновку: «На регіональному рівні вивчається культурно-освітнє життя на зайнятих ворогом українських землях. Узагальнюючих праць, обрамлених глибокими теоретичними міркуваннями, із цієї теми ще замало»¹. Не поодинокими в сучасних студіях є випадки мимовільного позбавлення культурного аспекту законної уваги. Наприклад, не потрапив він до поля зору *Євгенія Кринка*, який у статті, присвяченій практикам вивчення Другої світової (Великої вітчизняної) війни в радянській і пострадянській історіографії², ніяк не зафіксував духовні аспекти й не заакцентував, серед іншого, на потребі закладення центрів їх системного осмислення. А функціонування останніх було би природним і доречним, якщо прагнути до вироблення багатогранного дослідницького образу воєнної доби, в якому знайшлося б місце і для культурної історії.

Усе ж виразно окреслилася група науковців, що досліджують різні сторони духовного життя: церковно-релігійного (*Микола Михайлуца*, *Олександр Лисенко*, *Інна Поїздник*³), освітнього (*Сімоні Аттіліо Белецца*⁴, *Володимир Гінда*⁵, *Тетяна Заболотна*¹, *Галина Стефанюк*², *Валерій Шайкан*³),

¹ *Лисенко, О.* Дослідження історії Другої світової війни: Основні тенденції та перспективи // Український історичний журнал. – 2011. – Вип. 4. – С. 187.

² *Кринко, Е.* Институционализация памяти: научно-организационные формы и практики изучения Великой отечественной войны в советской и постсоветской историографии // Историографічні дослідження в Україні / НАН України, Інститут історії України. – Київ, 2012. – Вип. 22. – С. 247–264. Кількість публікацій про Другу світову війну дослідник оцінює в 50 млн (с. 247).

³ *Михайлуца, М.* Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930–1944 рр.) – Одеса : Ortimum, 2006. – 237 с.; *Його ж.* Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). – Одеса, 2008. – 392 с.; *Лисенко, О.* До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни // Український історичний журнал. – 1995. – Вип. 3. – С. 73–81; *Лисенко, О., Михайлуца, М., Поїздник, І.* Релігійне життя в Україні (1941–1946 рр.) // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття : історичні нариси. У 2 кн. Кн. 2. – Київ : НВП «Видавництво “Наукова думка, НАН України”», 2011. – С. 175–230; *Поїздник, І.* Особливості окупаційної релігійної політики на території дистрикту «Галичина» (1941 – 1944) // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги) : матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 27 квітня 2010 р. – Київ, 2011. – С. 488–497.

⁴ *Белецца, С. А.* Освіта в Україні під час нацистської окупації (на матеріалах Дніпропетровської області) // Український історичний журнал. – 2010. – Вип. 3. – С. 78–91.

⁵ *Гінда, В.* Відкриття шкіл та організація навчально-виховного процесу в генеральному окрузі «Житомир» (1941–1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України : збірник наукових статей. Вип. 11. – Київ, 2008. – С. 98–106.

музейного (Михайло Ткаченко)⁴, театрального (Валерій Гайдабура⁵, Тетяна Заболотна⁶, Оксана Паламарчук⁷), окремих регіонів⁸. У центрі уваги перебуває проблема наслідків війни для української культури, втрат архівних, музейних, бібліотечних цінностей під час переміщень углиб СРСР влітку 1941 року та на територію нацистської Німеччини від липня 1941-го до середини 1944 року (Сергій Кот⁹, Патриція Кеннеді Грімстед та Геннадій Боряк¹⁰, Тетяна Себта¹¹, Василь Щетніков та Юрій Чабан¹²), окремо – втрати в книжкових і рукописних фондах, яких зазнали українські бібліотеки (харківські¹³, київські¹⁴, львівські¹⁵), шляхи й механізми їх вивезення за кордон¹⁶.

Розробляється тема нацистської пропаганди в Україні, що втілювалася засобами радіомовлення, кінематографії, образотворчого мистецтва і передусім через систему періодичних видань. Оксана Салата¹⁷ розглянула концепцію, механізми й методи нацистської інформаційної політики на окупованих українських територіях, наповнення тогочасних газет, брошур, листівок, плакатів, способи й ефективність інформаційного впливу німецького режиму на різні групи населення Райхскомісаріату і зони військової адміністрації, що здійснювався зокрема через україномовні окупаційні газети.

¹Заболотна, Т. Стан шкільної освіти в окупованому Києві // Безсмертя подвигу : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.), Київ, 22 квітня 2005 р. / Київський національний університет внутрішніх справ. – Київ : ВПЦ МВС України, 2006. – С. 223–231.

²Стефанюк, Г. Українське шкільництво Станіславщини в період нацистського «нового порядку» (1941–1944 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2009. – Вип. XV. – С. 25–32.

³Шайкан, В. Українська освіта в добу гітлерівської окупації як засіб ідеологічного протистояння // Сторінки воєнної історії України : збірник наукових статей. Вип. 11. – Київ, 2008. – С. 211–217.

⁴Ткаченко, М. Функціонування українських музеїв під час німецької окупації 1941–1944 рр. // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». – Київ, 2001. – № 11. – С. 122–132.

⁵Гайдабура, В. Театр між Гітлером і Сталінін: Україна, 1941–1944 : долі митців. – Київ : ФАКТ, 2004. – 318, [64] с.; *Його ж.* Театр, захований в архівах: сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944) : історія, політика, документи, ідеї, художні реалії, людські долі. – Київ : Мистецтво, 1998. – 221 с., [16] арк. іл.

⁶Заболотна, Т. Діяльність Київської опери в роки нацистської окупації // Сторінки воєнної історії України : збірник наукових статей. Вип. 12. – Київ, 2009. – С. 193–200.

⁷Паламарчук, О. ... А музи не мовчали: Львів, 1941–1944 роки. – Львів : Зерна, 1996. – 96 с.

⁸Луцький, О. Українське культурне життя Галичини під час німецької окупації 1941–1944 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1997. – Вип. 3/4. – С. 195–225; Антонюк, Н. Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939–1944 рр.): за матеріалами періодичної преси. – Львів, 1997. – 232 с.; Нестеренко, В. Діяльність культурно-просвітницьких товариств у військовій зоні України 1941–1943 рр. // Сторінки воєнної історії України : збірник наукових статей. Вип. 10. Ч. 1. – Київ, 2006. – С. 425–433;

⁹Кот, С. Друга світова війна і доля культурних цінностей України: переміщення і втрати // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття : історичні нариси. У 2 кн. Кн. 2. – Київ : НВП «Видавництво “Наукова думка, НАН України”», 2011. – С. 231–276.

¹⁰Грімстед, П. Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – Львів : Фенікс, 1992. – 119 с.

¹¹Себта, Т. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II Світової війни : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство»; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ, 2000. – 20 с.

¹²Щетніков, В., Чабан, Ю. Проблема вивезення культурних цінностей з Трансністрії у 1941–1944 рр. та їх повернення у післявоєнний період // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. XXXIII. – С. 109–114.

¹³Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни / упорядники: І. Я. Лосієвський, Н. М. Березюк, С. Б. Шоломова та ін.; Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, Центральна наукова бібліотека Харківського державного університету, Рада з питань реституції бібліотечних фондів. – Київ, 1997. – 102 с. – (Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї; вип. 2).

¹⁴Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943) : Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів / уклад.: Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова; НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Державний комітет архівів України, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Київ, 2004. – 812, [2] с. – (Серія: «Бібліотеки України під час Другої світової війни»); Малолетова, Н., Дубровіна, Л. Нацистська бібліотечна політика у період окупації Києва у 1941–1943 рр. і доля книжкових фондів Бібліотеки Академії наук УРСР // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 5. – 2000. – С. 139–172.

¹⁵Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів. Т. 1. (1939–1945) : збірник документів і матеріалів / упорядники: Галина Сварник (керівник), Роман Дзюбан, Маргарита Кривенко, Леся Кусий, Володимир Муравський; НАН України, Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, Науково-дослідний відділ історичних колекцій. – Львів, 2010. – 620 с.

¹⁶Себта, Т. Українська частка Східної бібліотеки Розенберга (1941–1945) // Український археографічний щорічник. – 2007. – Вип. 12. – С. 299–320.

¹⁷Салата, О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.) : монографія. – Донецьк : Норд-прес, 2010. – 362 с.

Марина Михайлюк, з'ясовуючи ефективність впливу загальної періодики на українців (зокрема, мешканців Райхскомісаріату Україна), дійшла висновку щодо його слабкості через невідповідність соціально-політичній реальності, низьку якість і аполітичність населення¹. Сучасні дослідники приділили увагу організації випуску україномовної періодики Другої світової війни (Олександр Луцький, Василь Офіцинський, Дмитро Титаренко, Борис Черняков²). Щоправда, концентруючись на пропагандистській стороні газет, організації випуску, автори менше аналізують їх як джерело суспільної, подієвої, культурної, мистецької і іншої інформації, обходячи також увагою питання змістової чи функціональної неоднорідності україномовної преси, різного вмісту в ній прорежимних матеріалів, а відтак і суспільної ролі, яку вона виконувала для своєї доби.

Ірина Захарчук, досліджуючи мілітарний складник в українській художній свідомості, представила літературно-мистецьке життя на території окупованої України, можливо, через дещо довільний, далекий від справжнього виміру перелік культурних маркерів (випуск газет «Волинь», «Нова Україна», «Українське слово», «Літаври», відновлення діяльності «Просвіт» і автокефальної церкви), проілюструвавши, однак, за їх допомогою становлення іншої культурної стратегії, яка за слухним визначенням авторки стала «новою формою колективної ідентичності, що не виростала з тоталітарного минулого»³.

Інтенсивність і результативність видавничого руху, його конфігурація і ідеологічне спрямування часто напряму залежали від потужних зовнішніх чинників, передусім змін державно-територіальних чи воєнно-політичних. Доприкладу: найбільше видавництво воєнного часу, краківсько-львівське, постало в окупованій німцями частині Речі Посполитої внаслідок переміщення сюди великої маси культурних і політичних діячів з західноукраїнської території, зайнятої у вересні 1939 року Червоною армією. Самобутній характер національного книго- і пресовидання у Львові зазнав змін після приєднання Галичини до Генеральної губернії і був поступово знівельований до кінця 1941-початку 1942 року із запровадженням її законодавства. Український легальний видавничий рух у тому принциповому форматі, в якому він існував протягом Другої світової війни, зазнавав видимого згортання від весни 1944 року внаслідок поетапного витіснення Червоною армією німецьких військ із території України, Польщі, Чехо-Словаччини, Австрії і капітуляції Німеччини, а відтак закриття і евакуації видавничих осередків у головних центрах – Львові, Кракові, Празі, Відні, Берліні. Тому має самозрозумілі підстави звернення до загальноісторичних праць, які прояснюють специфіку, зовнішню зумовленість окремих етапів у розвитку видавничого руху, – *Василя Даниленка*⁴, *Володимира Кучера* і *Галини Стефанюк*⁵, *Віктора Короля*⁶ і т. д. Студії синтетичного характеру, розкриваючи складні переплетіння, механізми й умови функціонування окупаційного режиму, в тому числі насаджування політики онімечення через заборону політичних партій, культурних, наукових та громадських організацій, вищих навчальних закладів, середніх шкіл, здійснення терору проти культурних, політичних діячів, військовополонених, населення, масштабного пограбування матеріальних цінностей і пам'яток культури, формують загальне розуміння історичної суті соціально-політичних процесів в Україні часу Другої світової війни, що прямо й опосередковано впливали на духовне життя людей і побутування культури.

¹ *Михайлюк, М.* Нацистська пропаганда в окупованому Києві // Український історичний журнал. – 2006. – Вип. 1. – С. 131–144; *Михайлюк, М.* Німецька пропаганда в Україні // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття: історичні нариси. У 2 кн. Кн. 1. – Київ: НВП «Видавництво “Наукова думка, НАН України”», 2011. – С. 644–658.

² *Луцький, О.* Офіційна україномовна преса Галичини періоду німецької окупації (1941–1944 рр.): Умови і проблематика публікацій // Українська періодика: Історія і сучасність: доповіді та повідомлення третьої всеукраїнської науково-теоретичної конференції 22–23 грудня 1995 р. / НАН України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка, Науково-дослідний центр періодики. – Львів, 1995. – С. 105–110; *Офіцинський, В.* Східногалицька періодика 1941–1944 років: політичні та культурні аспекти. – Ужгород, 1997. – 60 с.; *Титаренко, Д.* Умови функціонування окупаційної преси на території України (зона військової адміністрації) // Наукові записки: збірник / НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – Київ, 2006. – Вип. 31. – С. 69–78; *Черняков, Б.* Окупаційна преса Райхскомісаріату України: розбудова і функціонування (1941–1943 рр.) // Наукові записки: збірник / НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – Київ, 2006. – Вип. 31. – С. 51–68.

³ *Захарчук, І.* Війна і слово (Мілітарна парадигма літератури соціалістичного реалізму): монографія. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2008. – С. 98.

⁴ *Даниленко, В.* Ліквідація Польської держави та встановлення радянського режиму в Західній Україні // Український історичний журнал. – 2006. – Вип. 3. – С. 111–125.

⁵ *Кучер, В., Стефанюк, Г.* Окупаційний режим в дистрикті «Галичина» // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття: історичні нариси. У 2 кн. Кн. 1. – Київ: НВП «Видавництво “Наукова думка, НАН України”», 2011. – С. 392–412.

⁶ *Король, В.* Визвольні бої Червоної армії на території України (1943–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 2005. – Вип. 1. – С. 16–34.

У дослідженні безпосередньо українського легального видавничого руху помітні періоди незначного поживлення, що, однак, змінювалися тривалим згасанням зацікавленості. Перші узагальнення з'явилися вже під час війни – в періодиці, брошурах, виданнях на правах рукопису – і являли собою матеріали програмного характеру щодо розбудови книжкової і видавничої справи, які засвідчили бажання запроєктувати цю ділянку з великим розмахом, в загальнодержавному масштабі, як потужну індустрію впливу на українське суспільство. Ці проекти генерували фахівці з питань організації книговидавництва і книгарства (*Лев Биковський*), культурної пропаганди (*Богдан Галайчук*) й ін. У хронікальних нотатках щодо появи нових видавництв, пресових органів, книжок, аналітичних оглядів друкованої продукції того чи іншого спрямування, різних видавничих центрів, окремих регіонів нарощено первинний фактографічний шар, що й зараз дає змогу простежити хронологію і динаміку становлення видавничих осередків, реконструювати їхні плани, реальний (за анонсами) репертуар та реакцію українського суспільства на появу нових видань.

Внесок до історіографії проблеми на другому етапі її розвитку, що реалізувався за кордоном, зробили чільні учасники суспільного життя воєнного часу, керівники Українського центрального комітету, в працях яких одночасно містяться цінні мемуарні спостереження й оцінки. *Володимир Кубійович*¹ – на основі збережених архівів комітету й «Українського видавництва», спогадів власних і свідчень інших учасників подій, відтворив легальне суспільне й культурне життя Генеральної губернії із залученням історико-краєзнавчого матеріалу, аналізом організаційних засад німецького правління, демографічної ситуації, міжнаціональних і міжконфесійних взаємин, ставлення окупаційної адміністрації до усталених форм громадського й національного життя і пристосування до нових умов, створення від листопада 1939 року санкціонованих структур допомогового характеру і відновлення національного руху на Лемківщині, Холмщині, Підляшші, Посянні, громадські зусилля, спрямовані на розвиток суспільної опіки, освіти, науки, а на цьому тлі – організації і діяльності «Українського видавництва». Вже з назви праці зрозуміло, що життя українського суспільства автор великою мірою сприймає крізь призму діяльності УЦК, єдиної структури, наділеної представницькими повноваженнями перед німецькою владою. Цей підхід поширено на бачення історії еміграційного видавництва, що в окремому розділі – «Українське видавництво й преса» розглядається як складова частина діяльності комітету. Володимир Кубійович навів силу фактів, деталей, статистичних даних про український видавничий рух, однак обмежився аналізом ситуації в межах територіальних кордонів Генеральної губернії, не ставив за мету розглянути сам результат видавничої діяльності – книжкову, газетну, журнальну продукцію, її зміст, наповнення, ідеї, досягнення і втрати тощо та закінчив виклад 1941 роком. Доповненням до цієї праці слугує стаття *Євгена Юлія Пеленського* «Перед двома роками»², де справа розгортання видавництва в Кракові виступає як спільна реакція головних громадських представництв і різноманітного емігрантського середовища на гострі культурні потреби української населення Генеральної губернії, а зв'язок між заснуванням видавництва і діяльністю комітету зображено не таким безпосереднім, як у спогадах його голови.

Контекст, пов'язаний з налагодженням книго- і пресовидання у Львові після початку радянсько-німецької війни, з документальною докладністю проаналізував голова Українського крайового комітету, а після його розв'язання – заступник голови УЦК *Кость Паньківський* у ґрунтовній студії «Роки німецької окупації. 1941–1944»³. Весь період автор поділив на три етапи: 1) росту й організації (липень 1941 – кінець весни 1942), коли здійснювалася перебудова громадського життя, закриття відновлених і створених улітку громадських установ, комплектувався адміністративний апарат, запроваджувалися механізми, що підпорядковували Галичину губерніальному уряду; 2) упорядкованої праці (літо 1942 – кінець літа 1943), коли галицький відділ УЦК пристосувався до нових політичних реалій, національні структури змушені були існувати в тісних законодавчих рамках, але все ж у тилкових умовах; 3) ліквідації та відходу з Галичини, як наслідок змін глобального характеру – міжнародної політики і подій на східному фронті. Специфіка кожного з цих етапів позначилася на видавничому русі, який Кость Паньківський вписав у широку картину суспільного життя Галичини, його окремих сфер (освіти, театру, науки, права), структуру місцевого

¹Кубійович, В. Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941: Історія Українського Центрального Комітету. – Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1975. – 664 с.

²Пеленський, Є. Ю. Перед двома роками // Краківські вісті: щоденник. – 1942. – 2 січня. – С. 3.

³Паньківський, К. Роки німецької окупації (1941–1944). – Нью-Йорк; Торонто: Ключі, 1965. – 480 с. – (Життя і мислі; кн. 7).

правління. Схарактеризувавши керівний склад останнього, автор відвів окреме місце особі й обсягу функцій уповноваженого шефа преси Галичини – Альберта Георга Лемана, що представляв нижчий рівень пресової вертикалі Райху після головного, державного, в Берліні і проміжного в губернiальному уряді та окреслив відмінності між краківською і львівською цензурою преси. Особливо істотними для дослідження є подробиці про виборювання окремого українського видавництва у Львові, наполегливу протидію спробам його поглинання з боку німецьких структур, роль у цих заходах президента Національної ради у Львові Костя Левицького¹ і т. д.

У літературі відображено, хоч і нерівномірно, окремі сегменти українського видавничого руху Другої світової війни. Найбільше уваги дотепер приділено стану науки й випуску наукових досліджень. Одразу по війні, в еміграції, на тлі відновлення колишніх і створення нових наукових установ (УВАН і УТГП – в 1945, НТШ – у 1947 тощо) українські вчені намагались окреслити ті результати в науковій сфері, що переконливо викристалізувались у воєнний час усупереч тодішньому невідповідному інституційному становищу, в тому числі шляхом аналізу видавничого доробку. Обговорювалося питання втрат науки, пов'язаних з ліквідацією передвоєнних установ, репресіями, смертю вчених, нереалізованими видавничими можливостями, непевною долею українських книжкових, архівних, музейних збірок у Празі, Берліні, Кракові, Варшаві, Сяноку, Перемишлі, Холмі, в т. ч. авторських рукописів, що осіли у видавничих портфелях. Багато місця цим і іншим питанням відведено в окремому числі журналу «Сьогочасне й минуле»², де *Володимир Кубійович* розглянув стан української науки перед, під час і після війни, коли за його підрахунками на території Німеччини й Австрії, зайнятій західними союзниками, опинилося близько 200 українських науковців. Учений негативно оцінив умови наукової праці воєнного періоду з огляду на те, що після встановлення в 1939 році радянського режиму було зліквідовано НТШ, що, попри наявність інституційної бази (державних вищих шкіл і філії Академії наук УРСР), майже завмер науковий видавничий рух, а з початком радянсько-німецької війни культурне майно і найвизначніших учених евакуйовано до Уфи, нацисти закрили вищі школи, науково-дослідні інститути в Україні, УНІ у Варшаві, всі видавництва, здійснювали репресії проти науковців у Райхскомісаріаті та залишили для творчої реалізації вчених, в тому числі прибулих у кінці 1942 – на початку 1943 років до Генеральної губернії з Наддніпрянщини та Східної України, вкрай скромний простір: викладання на фахових курсах у Львові, приховану роботу на базі НТШ, легальну – на основі УВУ й УТГП, проведення індивідуальних досліджень за матеріальної підтримки УЦК й «Українського видавництва». Ці можливості, однак, було використано. Про «науковий видавничий рух» учений відгукнувся як «майже ніякий» з огляду на спротив влади³. Висвітлюючи діяльність НТШ в роки Другої світової війни, не приділили увагу видавничому доробку вчених воєнного періоду *Ярослав Пастернак* («Історична секція НТШ в час другої світової війни») та *Володимир Мацяк* («Історичний інститут», «Державний архів у Львові»), хоч тематика, над якою працювали археологи й історики, в тогочасній видавничій продукції представлена: меншою мірою окремими виданнями, більшою – у періодиці, передусім у «Краківських вістях», які публікували статті Мирона Кордуби, Олександра Оглоблина, Маркіяна Смішка, Лева Чикаленка, Романа Луканя, Івана Крип'якевича та інших. Образ наукового видавничого руху, його зміст і масштаби розкрив організатор видавничої справи в еміграції *Євген Юлій Пеленський*, виділивши серед наукових видань тематичні групи (книгознавство, історія, етнографія, літературознавство, географія). У видавничому доробку УНІ в Берліні, який окреслив *Зенон Кузеля*, до пріоритетів належали словникова література, праці про Україну для широкого кола німецькомовних читачів та праці українознавчої тематики в іноземних наукових виданнях⁴.

З погляду сучасної історіографії побутування української науки і її результат у роки Другої світової війни не належить до достатньо опрацьованих проблем, навпаки, вивчення цього аспекту культурного життя лише починається. Його опанування наближають дослідження останніх років, що розглядають стан науки в тій чи іншій територіальній одиниці, діяльність окремих осередків, корпо-

¹ Див. розділи: «Уповноважений шефа преси в Галичині», с. 91–93; «Українське видавництво», с. 116–118; «Видавничі справи», с. 343–349.

² Сьогочасне й минуле: вісник українознавства / видає Наукове Товариство ім. Шевченка; Головний Редактор: *Зенон Кузеля*; мистецьке оформлення: *Петро Мегик*. – Мюнхен; Нью-Йорк: Видавництво «Час», 1948. – Рік третій. Нова серія, чис. 1. – 130 с.

³ *Кубійович, В.* Сучасні проблеми української науки // Сьогочасне й минуле. – 1948. – Чис. 1. – С. 8–9.

⁴ *Пастернак, Я.* Історична секція НТШ в час другої світової війни // Сьогочасне й минуле. – 1948. – Чис. 1. – С. 37–40; *Мацяк, В.* Історичний Інститут. Державний архів у Львові // *Ibidem.* – С. 40–41; *Пеленський, Є. Ю.* Українська наука в Польщі за час війни (1940–1944) // *Ibidem.* – 42–49; *Кузеля, З.* Українознавство в Німеччині (1939–1945) // *Ibidem.* – С. 49–56.

ративних груп (істориків, філологів), постатей, в еміграції і евакуації. Ці питання досліджували *Оксана Салата*¹, *Світлана Старовойт*², *Ігор Верба*³, *Геннадій Стрельський*⁴. Для *Олександра Луцького*⁵, зокрема, важливо було показати тяглість наукової традиції в західноукраїнському регіоні за різних політичних режимів, місце й роль окремих інституцій і вчених, відтворити загальну картину наукових досліджень (підготовку монографій, словників) у створених в 1940 році відділах інститутів АН УРСР, а згодом – на базі НТШ та Об'єднання праці українських науковців при УЦК, де гуртувалися історики, археологи, філологи, етнографи та фольклористи.

Вагому групу становлять студії польських учених. *Чеслав Лучак* у фундаментальній монографії з історії Польщі і поляків періоду Другої світової війни приділив багато місця питанням культури, створив узагальнений образ театрального життя, охарактеризував становище науки, вищої школи, шкільної освіти, преси і пропаганди в окупованій Польщі й еміграції. Окремі оцінки стосуються ставлення населення до легальних проявів культури, в тому числі її видавничого сегменту, загальної періодики, німецькомовних шкільних журналів польською мовою. Причиною ігнорування останніх з боку польських педагогів історик вважав їх пронацистський характер. Таке бачення, очевидно, сформувалося й усталалося під впливом повоєнної історіографії, що оцінювала шкільні видання польською мовою винятково як пропагандистські⁶. Водночас *Евгеніуш Цезари Круль*, спеціально досліджуючи місячники для загальних і фахових шкіл, дещо дистанціювався від таких висновків: не випускаючи з уваги широкий контекст пресової політики окупанта, спрямований на позбавлення легальної польськомовної періодики національного обличчя, дослідник усе ж відніс шкільні журнали до розряду фахових (яких загалом вийшло 22 найменування), що підтримували радше аполітичний, предметний стиль викладу та уникали пропагандистських за духом матеріалів⁷. *Пйотр Колтуновський*⁸ дослідив принципи гітлерівської пропаганди, їх втілення в офіційній пресі Генеральної губернії, зокрема на шпальтах щоденника «*Krakauer Zeitung*». Вибір газети зумовлено її широким читачьким призначенням як органу масової пропаганди, розрахованого на пересічного німця, а не представників окремих суспільних верств. Основну увагу автор зосередив на висвітленні питань нападу Німеччини на Польщу, приготування до воєнних дій, пропагандистській аргументації щодо їх політичної доцільності, подачі подій на східному і західному фронтах, в Африці, аналізу військових невдач нацистів. У монографії окремо розглянуто мову пропаганди Третьої імперії (т. зв. *Lingua Tertii Imperii* – термін німецького філолога, дослідника тоталітарного мислення *Віктора Клемперера*) і її вплив на формування ментальності читача як засобу породження ненависті до ворогів Райху і співчуття до політики націонал-соціалістів. Окремим аспектом праці Колтуновського є аналіз системи пропаганди Німеччини і способів її поширення на пресову й видавничу сферу Генеральної губернії, в тому числі здійснених на основі опублікованих німецьких джерел (директив для преси і протоколів міністерства Йозефа Геббельса) і наукових студій з теорії, психології, організації пропаганди. *Єжи Яровецький* синтезував знання про нелегальну пресу в на той час столиці Кракові, яку в роки нацистської окупації випускали різні угруповання – партійні, військові, суспільні, літературні. Водночас учений полемізує з думкою про повний занепад польської культури під час війни, вважаючи, що й тоді вдалося розбудувати підпільне духовне життя, яке в різних

¹Салата, О. Українська академічна історична наука в період Другої світової війни: історики еміграції // Історіографічні дослідження в Україні / НАН України, Інститут історії України. – Київ, 2012. – Вип. 22 : «Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень. 75 років інституціонального буття»: доповіді та матеріали Міжнародної наукової конференції, Київ, 20–21 жовтня 2011 р. – С. 229–246.

²Старовойт, С. Доля Інституту історії України через призму загальної історії АН УРСР у 1941–1945 рр.: трансформація структури, зміна науково-дослідних пріоритетів, кадри // Ibidem. – С. 69–84.

³Верба, І. Спроби відновлення Української Академії наук у Києві (кінець 1941 – середина 1942) // Український історик. – 1995. – № 1/4. – С. 87–99; *Його ж.* Історична наука в Україні та історики в період нацистської окупації (1941–1944 рр.) // Історія та історіографія в Європі. – 2004. – № 3. – С. 66–74.

⁴Стрельський, Г. Українська історична наука у роки Другої світової війни // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 27 квітня 2010 р. / відповідальний редактор: *Легасова Л. В.* – Київ, 2011. – С. 225–235.

⁵Луцький, О. Академічна наука в західних областях України в роки Другої світової війни // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2005. – Вип. 13. – С. 418–419.

⁶Łuczak, Cz. Polska i Polacy w Drugiej wojnie światowej. – Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1993. – С. 467. – (Dzieje narodu, państwa i kultury ; t. 5).

⁷Król, E. C. Niemieckie czasopisma w języku polskim dla szkolnictwa polskiego w Generalnej Guberni («Ster», «Mały Ster», «Zawód i Życie») // Kwartalnik Historii Prasy Polskiej. – 1978. – Т. XVII, № 1. – С. 113–114.

⁸Kołtunowski, P. Strategia propagandy hitlerowskiej w Generalnym Gubernatorstwie na podstawie «*Krakauer Zeitung*» (1939–1945): studium historyczno-filologiczne. – Lublin: Wydawn. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1990. – 170 s.

формах, у тому числі за посередництвом мережі нелегальної періодики, забезпечувало її розвиток і зберігало національний дух¹. У Польщі в кінці ХХ – на початку ХХІ століття вийшло чимало цінних досліджень з історії регіональної легальної преси Другої світової війни: *Владислави Вуйцік* на території Генеральної губернії², *Станіслави Левандовської* – у Варшаві³, *Гжегожа Грицюка* – у Львові⁴ та інші, в яких, проте, український матеріал використано дуже незначною мірою. Винятком у цьому сенсі слугує монографія *Атнешики Цесьлікової*⁵, присвячена всьому комплексу періодики Львова (польськомовної, україномовної, легальної і підпільної). Поруч з аналізом змісту польськомовних друкув (в тому числі підпільних), що виходили у Львові за радянського й німецького режимів (щоденника «Czerwony Sztandar», літературних видань – місячника «Nowe Widnokręgi» й кварталника «Almanach Literacki», газет «Kurier Polski» і «Gazeta Lwowska»), авторка демонструє обізнаність з обставинами виходу, змістом, колом авторів легальних україномовних періодичних видань (радянських – «Вільна Україна», «Ленінська молодь», окупаційних – «Львівські вісті», «Українські щоденні вісті», «Рідна земля», «Студентський прапор» і т. д.), з пресою ОУН і УПА, що друкувалася в підпільних друкарнях на Волині і Львівщині й поширювалася на теренах міста, розкриває через її зміст тенденції в повсякденному житті Львова, настрої його мешканців, зміни в демографії і виступає сьогодні єдиним відомим нам дослідженням з історії тогочасної регіональної періодики, виконаним на порівняльному матеріалі. *Кишиштоф Вожняковський* прагне охопити всю цілість польськомовного легального видавничого руху в Генеральній губернії, аналізуючи змістове (тематичне) наповнення видань, без чого неможливо розв'язати проблему їх систематизації⁶. Досягненням ученого є також упорядкована в процесі дослідження у співавторстві з *Барбарою Гурою* бібліографія польськомовних друкув, що містить 775 описів і де в передмові вчений констатував тогочасну (станом на 2008-й рік) відсутність українсько- і німецькомовного порівняльного матеріалу⁷. За наявності такого матеріалу відкриється нове поле для спостережень і узагальнень.

На сьогодні видавничий рух є ще мало освоєним аспектом в історії періоду. Хоч стосовно важливості цієї проблематики сумнівів не виникає, якщо взяти до уваги значення друкованого масиву для вивчення всіх проявів життя соціуму. Легальний видавничий репертуар Другої світової війни являє собою творчий результат різних політичних, громадських, інтелектуальних угруповань і сотень авторів. Усі тогочасні книжкові, періодичні, аркушеві видання вимагають зваженої, нюансованої оцінки. Адже надто вже різними були побудники соціокультурної діяльності воєнного часу – як колективів, що функціонували в різних місцях Європи, так і індивідуумів.

УДК 370 (09) : 947

В. В. Ленская

НАРОДНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ УКРАИНЫ В КОНТЕКСТЕ ПРОТИВОСТОЯНИЯ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ И НАЦИСТСКОЙ ИДЕОЛОГИЙ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье рассматривается конфронтация коммунистической и нацистской идеологии в сфере школьного образования в военный период и её результаты

Ключевые слова: школа, идеология, мировоззрение, образование, воспитание, оккупация.

¹Jarowiecki, J. Konspiracyjna prasa w Krakowie w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1980. – S. 7–8.

²Wójcik, W. Prasa godzinowa Generalnego Gubernatorstwa, 1939–1945. – Kraków : Wydawn. Nauk. Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1988. – 245 s. – (Prace monograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie ; t. 98).

³Lewandowska, S. Prasa okupowanej Warszawy 1939–1945. – Warszawa : Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, 1992. – 613 s.

⁴Hryciuk, G. «Gazeta Lwowska»: 1941–1944. – Wyd. 2, popr. i uzupeł. – Wrocław : Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. – 205 s. : ill. – (Acta Universitatis Wratislaviensis, № 1273) (Historia ; 89).

⁵Cieślakowa, A. Prasa okupowanego Lwowa. – Warszawa : Neriton, 1997. – 335 s., [16] k. tabl. : fot.

⁶Woźniakowski, K. Prasa, kultura, wojna : studia z dziejów czasopiśmiennictwa, kultury literackiej i artystycznej lat 1939–1945. – Kraków : Wydawnictwo Naukowe WSP, 1999. – 355, [2] s. – (Prace Monograficzne / Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie ; № 252); Woźniakowski, K. W kregu jawnego czasopiśmiennictwa literackiego Generalnego Gubernatorstwa (1939–1945). – Kraków : Wydawnictwo Naukowe WSP, 1997. – 474 s. – (Prace Monograficzne / Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie ; № 230).

⁷Góra B., Woźniakowski, K. Bibliografia jawnych druków polskojęzycznych Generalnego Gubernatorstwa, 1939–1945. – Kraków : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2008. – 192 s. : ill.